

В.І. Милько
(м. Київ)

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ГІМНАЗІЙНОЮ ОСВІТОЮ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ XIX — початку XX ст.)*

Проаналізовано нормативно-правову базу, яка регулювала процес створення та розвитку гімназій у Російській імперії. Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління середніми навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва та внутрішньогімназійної адміністрації.

Ключові слова: гімназія, директор, інспектор, попечитель, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

У 1840-х рр. спостерігалася поступова зміна міністерської політики по відношенню до гімназій, перш за все, у напрямку запровадження норм, які обмежували право на освіту нижчих недворянських верств. У цьому контексті варто говорити про підвищення плати за навчання з 1849/50 навчального року, для українських гімназій: до рівня 20 руб. сріблом для І-ї Київської, 15 руб. — для Одеської, 5 руб. — для усіх інших. Характерно, що у 1845 р. міністр С. Уваров обґрунтовував доцільність прийняття цього рішення «не стільки для посилення економічних сум навчальних закладів, скільки для стримування нижчих станів держави в межах відповідності із їх громадянським побутом, по відношенню до освіти їх дітей, і спонукати їх обмежуватися повітовими училищами...»¹. Резолюція Миколи I на цей документ («необхідно обміркувати чи немає способів ускладнити доступ для різночинців») та відповідь урядовця демонструють однозначне прагнення влади зменшити у гімназіях чисельність представників оподатковуваних категорій населення².

Зміни у навчальних програмах середніх навчальних закладів цього періоду стосувалися запровадження законознавства (1847), посилення викладання давніх мов і послаблення деяких філософських, точних та суспільних наук. Зокрема, статистика була об'єднана із географією (1844), вивчення математики обмежено (у 1845 р. відмінено нарисну та аналітичну геометрію), а логіки — взагалі припинено (1847). Отримання технічних знань

* Продовження статті. Початок див.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2015. — Вип. 24. — С. 175–195.

концентрувалося навколо спеціальних уроків та мало винятково практичний характер. Крім того, активно поширювалася практика створення паралельних класів/відділень: класичних (переважно для дітей дворян та чиновників) та реальних (перш за все, для дітей купців та міщан).

Нові зміни принесла активізація з 1847 р. революційного руху у Європі, який знайшов свій відголосок і у Російській імперії. Як результат, у влади досить швидко сформувалося негативне ставлення до класичної освіти як основного джерела поширення опозиційних та ліберально-демократичних поглядів*. «Весна народів» закріпила таку думку та прискорила урядову реакцію, яка по відношенню до гімназійної освіти проявилася у проведенні реформи навчального плану в 1849 р. Її суть зводилася до введення, починаючи із четвертого класу, спеціальних додаткових курсів (спеціального навчання): 1) для тих, хто готувався до вступу в університет — латинської та грецької мов; 2) для тих, хто готувався до державної служби — російської мови, математики та законодавства³. Де-факто, реформа 1849 р. була покликана поглибити подвійне призначення гімназійної освіти, запроваджене статутом 1828 р., та додатково обмежити доступ до університетів представникам нижчих верств населення.

У контексті посилення адміністративного контролю за учнями варто згадати запровадження нагляду за релігійно-моральним вихованням (у 1848 р. в Одесі, у 1850 р. в Києві та Харкові з'явилися спостерігачі за викладанням Закону Божого), створення додаткових посад наглядачів за вільними слухачами (для прикладу, в Новгород-Сіверській гімназії у 1844 р., Харківській — у 1845 р. та ін.) і кімнатних наглядачів у пансіонах. Подібно до цього, з 1844 р. міністерство почало приділяти більше уваги підбору педагогічних кадрів гімназій, не лише з точки зору їх професійної підготовки, а й походження, заборонивши займати ці посади особам без вищої або середньої освіти та вихідцям із оподатковуваних станів⁴. У 1846–1848 рр. було видано декілька розпоряджень, у яких вказувалося на необхідність виявлення неблагонадійних осіб у відомстві та загалом посилення нагляду за навчально-виховним процесом.

Наприкінці 1840-х рр. реакція вищих чиновників міністерства та у цілому виконавчої влади на проступки або антиурядову (українофільську) діяльність юнацтва та вчителів була досить оперативною та жорсткою. Досить поширеною стала практика проведення обшуків учнівських квартир, вислання і переведення в іншу губернію педагогів і т. д. Характерна ситуація трапилася в 1848 р. у Немирівській гімназії (Подільська губ.), коли учень Вольський завдав незначного ножового поранення директору закладу. Так,

* Ця думка досить однозначно була сформульована у записці київського генерал-губернатора Д. Бібікова (1847 р.), де рекомендувалося запровадити зміни в гімназійній та училищній системах навчання, надавши їм «більш матеріального спрямування».

у той час коли С. Уваров лише збирав інформацію про інцидент для доповіді імператору, йому вже надійшов наказ Миколи I: «означеного Вольського висікти різками перед всіма учнями та віддати у барабанщики в Оренбурзький округ». Ця оперативність пояснюється тим, що київський генерал-губернатор раніше отримав відповідні дані та передав їх міністру внутрішніх справ, а той — монарху. Такі непоодинокі випадки наочно демонстрували суворість та посилення поліцейського контролю за навчальними закладами, який рекомендувалося здійснювати «без розголосу, так сказати, невидимо для тих, на кого він спрямований». Від нього не відставав власне гімназійний нагляд. Для прикладу, у 1848 р. вже згадуваний Г. Бібіков, після візиту до пансіону I-ї Київської гімназії, пропонував директору запровадити посади нічних наглядачів⁵.

На завершення огляду становища гімназійної освіти в Україні у період управління міністерством С. Уваровим необхідно вказати на відкриття по одній (другій) гімназії у Харкові (1841 р.) та Одесі (1848 р.) на базі паралельних класів вже існуючих (перших).

У 1850-х рр. профільне міністерство, керівники якого за це десятиліття змінювалися тричі (1849–1853 рр. — П. Ширинський-Шихматов, 1853–1858 рр. — А. Норов, 1858–1861 рр. — Є. Ковалевський), продовжувало опікуватися «становими питаннями», періодично вносячи зміни до правил прийому на навчання представників оподатковуваних станів, зобов'язуючи дітей дворян окремих регіонів вступати в службу і т. д., а також коригуючи навчальні програми. При цьому перші два із вказаних очільників відомства фактично виступали у ролі безініціативних реалізаторів консервативних ідей Миколи I періоду «похмурого семиліття» (1848–1855). У цьому контексті, досить цікавим є запис із щоденника цензора О. Нікітенка за 18 грудня 1850 р.: «У гімназіях наказано навчати фронту»⁶, тобто посилено військову складову. Стосовно інших змін у навчальних програмах, варто вказати на скасування у 1851 р. вивчення грецької мови з огляду на необхідність економії коштів (на утримання вчителів цього предмету щорічно витрачалося 17 186 руб.) і «відсутність суттєвої потреби» та заміну її на «курс природничих наук». Ця «біфуркація» не стосувалася лише 13* із 74 гімназій Російської імперії, з українських — це дві в «університетських» містах (Київська і Харківська), а також Одеська та Ніжинська, де проживала значна

* У тогочасній літературі було прийнято писати про збереження лише дев'яти, а не тринадцяти «класичних» гімназій, що пов'язано із виключенням з цього переліку комерційних Одеської, Таганрозької, Ніжинської та Кишиневської гімназій, які зберегли викладання грецької мови з огляду на призначення та етнічну структуру місцевого населення, а не на право готувати учнів до здобуття освіти в університетах (як це було з гімназіями Санкт-Петербургу, Москви, Дерпта, Києва, Харкова, Казані, а також Риги, Ревеля та Мітави).

кількість грецького населення⁷. Наслідком «реформи» 1851 р. став поділ середніх навчальних закладів на три групи, які відрізнялися наявністю деяких предметів: 1) природничої історії (природознавства) та законодавства; 2) лише законодавства; 3) латинської (у великому обсязі) та грецької мов. При цьому там, де зберігалось вивчення останньої відбулася зміна змістового наповнення курсу — від язичницьких творів елліністичних мислителів до праць отців східної церкви.

По відношенню до міністерства П. Ширинського-Шихматова варто вказати, що будучи, за словами його біографа М. Єлагіна, людиною, яка «з ранніх років пройнялась істинно-християнським благочестям» та автором численних творів релігійного характеру, у своїй діяльності він цілком керувався правилом «Релігія повинна служити єдиною твердою основою будь-якого корисного навчання». Саме з такою настановою звернувся до нього Микола I під час призначення на посаду. Зважаючи на це, головна увага П. Ширинського-Шихматова спрямовувалася на посилення викладання Закону Божого та нагляду за цим процесом. Реалізуючи ці ініціативи, міністр тісно співпрацював із св. Синодом, найвищими ієрархами — Київським та Санкт-Петербурзьким митрополитами, Казанським архієпископом, Харківським єпископом та ін. Для повної картини про надмірне превалювання «релігійного елементу» в управлінській політиці П. Ширинського-Шихматова варто вказати на скасування у 1850 р. вивчення філософії в університетах та передачу викладання логіки та емпіричної («досвідної») психології до компетенції професорів богослов'я, призначення яких узгоджувалося із духовним відомством⁸. Крім того, свій прояв у освіті знайшов і досвід служби міністра на флоті* — у формі суттєвого посилення нагляду за військовою виправкою гімназистів. Саме на це П. Ширинський-Шихматов звертав найбільшу увагу під час двох тривалих ревізій навчальних закладів**.

Необхідність в поданому нами деталізованому аналізі змін у навчальних планах гімназій визначається наростаючим прагненням міністерства перетворити окремі предмети (або взагалі вилучити їх із програми) на форму контролю за умонастроями вихованців закладу, мінімізуючи при цьому можливість формування у них опозиційних, антисамодержавних або антиправославних поглядів. «Формалізм епохи давався взнаки і тут... на першому місці стояв зовнішній вплив, зовнішній солдатський порядок, беззаперечне підпорядкування: спокій ставився за мету, і якщо він був, керівництво більшого не бажало. Тому не дивно, що у звітах ревізорів та

* П. Ширинський-Шихматов дослужився до звання капітан-лейтенанта та навіть мав бойовий досвід — у складі гребної флотилії Російської імперії брав участь в осаді Данцига 1813 р.

** Зокрема, першу ревізію він здійснив у серпні-жовтні 1850 р. під час якої проїхав 4200 верст (≈4480 км) та оглянув 147 навчальних закладів різного типу.

попечителів завжди вказувалося на суворість або слабкість нагляду» — справедливо відзначав І. Алешинцев⁹.

У 1852 р. та 1857 р. міністерство знову звертало увагу попечителів округів на необхідність підвищення плати за навчання, зокрема, вдвічі для тих закладів, де її розмір складав 5 руб.¹⁰. На офіційному рівні доцільність цього рішення обґрунтовувалася необхідністю покращення матеріального становища вчителів та гімназій, однак далеко не останню роль зіграли й мотиви вже згадуваного нами «станового характеру». Статистичні дані щодо соціальної структури учнів у 15 українських гімназіях у 1843–1863 рр. демонструють абсолютне переважання кількості дітей дворян та чиновників (ці показники коливалися на рівні ≈ 78 –85%) над дітьми представників оподатковуваних станів (≈ 13 –18%). При цьому частка нащадків духовних осіб знаходилася на рівні $\approx 1,5$ –3%¹¹. Лише у 1863 р., надавши попечителям округів право самостійно встановлювати плату за навчання у підвідомчих їм середніх закладах освіти, міністерство відмовилося від використання цього важелю впливу на формування соціальної структури гімназистів. Щоправда, скрутне фінансове становище лише обумовлювало ріст відповідних сум. Для прикладу, попечитель Одеського навчального округу А. Арцимович дозволив на 50% збільшити оплату за навчання (з 10 до 15 руб. за рік) у Катеринославській та Херсонській гімназіях вже з 1864/65 навчального року.

Період управління наступника П. Ширинського-Шихматова — А. Норова (1853–1856) відзначений не стільки змінами у гімназійній освіті, скільки посиленням втручання III-го Відділення імператорської канцелярії у роботу відомства, завантаженням його різними запитами та дорученнями щодо збору даних про поведінку учнів і педагогів. На наш погляд, у цьому не варто вбачати одноосібну провину конкретного управлінця, оскільки це була загальна тенденція тогочасної внутрішньополітичної ситуації. Так, про ставлення до міністерства вищих урядовців та атмосферу, в якій перебував його очільник можна судити на основі запису із щоденника вже згадуваного О. Нікітенка за 5 травня 1853 р.: «Під міністерство підкопуються з усіх боків; воно стало якоюсь сумнівною галуззю державного управління, а представник його, міністр, швидше відповідальна особа перед допитами, ніж державний чиновник... Має рацію [генерал-лейтенант Я.І.] Ростовцев, який днями мені сказав: “Жодна людина, глибоко і ґрунтовно мисляча, не погодиться тепер прийняти на себе звання міністра народної освіти. Для цього треба мати колосальну силу, якої у нас ніхто не має”»¹².

Практичні потреби окремих регіонів Російської імперії обумовлювали необхідність в ускладненні навчання в тих чи інших гімназіях. Серед подібних українських прикладів варто назвати започаткування з 1857 р. викладання фехтування у обох харківських гімназіях, з 1859 р. — стройового статуту піхотної служби, ротного та батальйонного навчання у Сімферопольській тощо. На прийняття останнього рішення мав вплив не лише

тогочасний військово-стратегічний статус міста, а й Кримська війна 1853–1856 рр. Її наслідки, зокрема, заборона Російській імперії мати військовий флот на Чорному морі, породили попит на цивільну освіту посприявши відкриттю у 1862 р. гімназії в Миколаєві. Натомість у 1857 р. в обох одеських закладах освіти цього типу було скасовано навчання прийомом фронтової служби¹³.

В умовах посилення у Російській імперії в 1850-х рр. централізації управлінської вертикалі в кожній сфері, в гімназійній системі, на рівні повсякденної роботи закладу, спостерігалось одноосібне домінування директора. Натомість нікчемне правове становище та мінімальне матеріальне забезпечення вчителя досить часто поєднувалося із публічними приниженнями та образами*. Стосовно реального впливу міністерського чиновництва на заклади освіти, у спогадах Є. Гасабова читаємо наступне: «міністерство і окружне керівництво обмежувалися лише загальними вказівками щодо ведення справи; розробка ж програм, постановка викладання і виховні заходи — все було надано на власний розсуд безпосередніх керівників гімназії. Діяльний і досвідчений директор у той час [у 1850-х рр. — М.В.] мав величезне значення: тим більше, що директору гімназії були підпорядковані і всі приватні, і казенні навчальні заклади в губернії. Таким чином, внутрішнє життя гімназії цілком перебувало у зв'язку з особистостями директорів як головних господарів справи»¹⁴. З огляду на впливовість цього статусу та відсутність потреби у високопрофесійних навичках, «директорська посада... перетворювалася на провінційну синекуру, яка зазвичай жалувалася заслуженим чиновникам, засланим на спочинок доживати свій вік у провінції на почесному місці керівника навчального закладу», як це було в Кам'янець-Подільській гімназії¹⁵. Відтак, «... директор рідко показувався в гімназії і ще рідше стикався з її учнями, шкільні інтереси яких не входили в коло його турбот і представлені були веденню інспекції. Внаслідок такої відчуженості директора і від гімназії, і від учнів, він представлявся в очах гімназистів важливою, потужною і тому грізною фігурою»¹⁶. Подібна

* Для прикладу, випускник Новгородської гімназії, педагог та журналіст Є. Гасабов пригадував випадок 1850-х рр., коли директор Ф. Ердман при учнях назвав вчителя географії І. Юшкевича «дурнем». Щоправда, такі слова були наслідком скарги гімназиста на удар педагога лінійкою по голові «з усієї сили». При цьому сам Ф. Ердман «дуже рідко» видавав накази інспектору карати різками гімназистів, хоч той і «любив цю операцію» (див.: *Е.Г. Воспоминания о Новгородской гимназии в 50 годах // Новгородские губернские ведомости. — 1895. — № 48. — Режим доступа: <https://www.proza.ru/2012/12/27/563>*). В іншому випадку наслідком «грубого ставлення» до вчителів з боку директора Немирівської гімназії Є. Зимовського (1841–1853) була постійна зміна педагогів, їх переведення до інших закладів (див.: *П.Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии // Киевская старина. — 1888. — Т. XXIII. — Декабрь. — С. 107–109.*

ситуація була поширеною і в інших містах (наприклад, Чернігові у першій половині 1840-х рр.), навіть в університетських. Характерні спогади про директора 2-ї Київської гімназії М.А. Рігельмана (1850–1854) залишив М. Чалий: «Після приїзду [у 1852 р.] до Києва я не застав директора на службі: він прохолоджувався у своїх мастках, збираючи данину зі своїх селян, хоча навчання у гімназії вже давно почалося. Обов'язки директора, у його відсутність, виконував інспектор М.М. Гренков»¹⁷. Варто додати, що інколи траплялися конфлікти між цими чиновниками, причому останні намагалися дискредитувати очільників закладів в очах керівництва навчальних округів та зайняти їхнє місце.

Саме ці два посадовці, разом із наглядачами (педелями), формували трьохступеневу гімназійну вертикаль нагляду за вихованцями. Наглядачі, в умовах поширеної малокомпетентності навіть серед директорів та інспекторів, відрізнялися ще більшим непрофесіоналізмом, відсутністю педагогічного досвіду та розуміння дитячої психології: «На цю посаду, — описував Кам'янець-Подільську гімназію 1850-х рр. її випускник В. Шабліовський, — призначалися особи різного звання та чину, без належного розбору і, на жаль, без будь-якої педагогічної підготовки до важкої справи виховання, не кажучи вже про повну необізнаність наглядачів із запитами дитячих душ і загалом із усім душевним складом дітей»¹⁸. Відтак, неодноразово зафіксовані у тогочасних спогадах випадки застосування в гімназіях тілесних покарань мають дуже просте пояснення — не маючи жодної/належної кваліфікації, представники адміністрації закладів (директор, інспектор, наглядач та навіть вчитель) вирішували проблеми і долали труднощі у процесі навчання силовими методами. При цьому проявом неабиякого гуманізму вважалося нанесення «декількох слабких ударів» різкою*.

З огляду на це, неможливо обійти увагою бурхливу дискусію серед громадськості щодо ініціативи попечителя Київського навчального округу М. Пирогова врегулювати практику застосування тілесних покарань у старших класах гімназії, яка була заявлена у «Правилах про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу» від 22 липня 1859 р.¹⁹. До обговорення цього питання на сторінках преси долучилися М. Добролюбов, М. Драгоманов, Ф. Достоевський, М. Чернишевський, М. Мельгунов та ін. Так, критикуючи непослідовність позиції М. Пирогова та рішення міністерства про допустимість застосування різок лише у випадках крайньої необхідності і з дозволу батьків, М. Добролюбов писав: «Пирогов надзвичайно легко і поблажливо дивиться на кричущі жахи, надані

* У мемуарах знаходимо інформацію про цілий арсенал досить різноманітних методів покарання, які іронічно називалися «різковим спортом»: у визначені години по суботах; побиття кожного десятого, якщо не вдається визначити винного (своєрідна «педагогічна децимація») та ін.

йому у відомостях про число висічених хлопчиків. Його не обурює злочиння, яке регулярно відбувається над нещасними хлопчиками в одному із підвідомчих йому закладів... Спочатку говориться, що різка — “мерзотна, шкідлива”, що її *потрібно* зовсім вигнати; потім, що вигнати її *не можна*; потім, що це *важко*; нарешті — що її слід вживати, тільки рідко...»²⁰.

На захист попечителя виступив М. Драгоманов, слушно вказавши, що згадувані «Правила...» є результатом роботи колегії у складі попечителя округу, його помічника, директорів гімназії, інспектора казенних училищ, деяких професорів Київського університету: «це підпорядкування колегії тільки хороший факт, чеснота. Пирогов не тільки підкорився рішенню колегії, яку створив, — він не хотів інакше діяти, як за допомогою колегії. На колегіальному принципі була заснована вся його діяльність, у цьому головна його заслуга...»²¹. Відомо також, що Ф. Достоевський готував статтю у відповідь на критичні публікації М. Добролюбова, однак цей задум не вдалося реалізувати. Втім, у його «Записній книжці» за 1860–1862 рр. знаходимо цілий ряд думок з цього приводу і навіть відверте роздратування звинуваченнями на адресу попечителя Київського навчального округу²².

Натомість сам М. Пирогов відповів критикам «Звітом про наслідки введення по Київському навчальному округу “Правил про проступки і покарання учнів гімназій”». Відстоюючи у ньому необхідність запровадження усіх основних положень «Правил...», у тому числі й щодо застосування різок, він відзначав своє бажання «зробити покращення, при теперішньому порядку речей», адже не міг «мати на увазі жодних радикальних перетворень». Тобто, багато в чому, М. Пирогов визнавав домінуючий вплив загальноімперського стану речей, тим більше, закріпленого за законодавчому рівні: «комітет разом зі мною дивився на всю справу як вона є, а не якою вона має бути, і дбав про те, як зробити краще, порівнюючи з існуючим, а не іншим, далеким або кращим, порядком речей. Він вірно пам'ятає, що наше обмежене питання було: як, при цій організації наших гімназій і при цих засобах, ліквідувати свавілля дій, викликати в учнів довіру, що впала, до керівництва гімназії і поступово відновити порушений зв'язок між учнями та наставниками? Поставивши так питання, комітет і я керувалися існуючим статутом гімназій і тому не могли мати на увазі ніяких радикальних перетворень»²³.

Загалом, оцінюючи з позицій сучасності управлінську діяльність М. Пирогова на посаді попечителя Одеського та Київського навчальних округів (1856–1861) і проводячи порівняльні паралелі з результатами роботи інших чиновників цього рівня, можна впевнено говорити про відсутність об'єктивних підстав для вищевказаних звинувачень М. Добролюбова. У конкретному випадку із тілесними покараннями в гімназіях — це була швидше спроба унормувати існуючу практику та мінімізувати випадки їх застосування. Стосовно інших управлінських практик М. Пирогова,

сучасники досить детально описали його різноманітні ініціативи щодо більш якісного відбору при призначенні на посади вчителів та посилення участі педагогів у вирішенні навчальних проблем закладу²⁴.

У середині XIX ст., в умовах практично безальтернативного впливу особи директора в гімназіях, це було досить актуально, адже діяльність педагогічних рад мала суто номінальний характер. «Уся рада давно вже відвикла від заперечень директору. Ніхто з учителів не сумнівався в тому, що вони можливі, однак кожний же давно вирішив, що через які-небудь дрібниці не варто порушувати звичайний спокій. Якби від цього можна було мати якісь вигоди, тоді, мабуть, чому б і не посперечатися, а то наробиш собі тільки клопоту. Через яку-небудь оцінку виставлять з поганого боку перед вищим начальством, позбавлять нагороди або забудуть подати в строк до чину» — писав тогочасний вчитель однієї з гімназій²⁵.

З кінця 1850-х рр. в умовах лібералізації внутрішньополітичного життя після зміни імператора та початку обговорення планів проведення реформ (у тому числі й у освітній сфері), спостерігалось посилення тиску педагогічних рад на керівництво округів, на міністерство з метою розширення їх повноважень і навіть запровадження практики проведення виборів директорів та інспекторів гімназій. Так, подібне мало місце у Немирівській гімназії, де вказаний колегіальний орган виступив «за право, дороге для кожної мислячої людини, право на підвищення своєї репутації, на забезпечення власного благополуччя від активної професійної діяльності, а не від пристрасі і свавілля начальника», оскільки він «перетворюється в молотильний машину або просто в швейну, де головний закрійник роздає кожному поурочну роботу, вимагаючи виконання її без усяких роздумів»²⁶. Хоча посилення колегіальності в управлінні суперечило інтересам безпосередніх керівників навчальних закладів та, до певної міри, самій суті політики окремих очільників міністерства, з кінця 1850-х рр. стала очевидною необхідність у реформі середньої освіти. Ці завдання покладалися на відновлений у 1856 р. Вчений комітет при Головному правлінні училищ. Тоді ж всі навчальні заклади міністерства народної освіти були взяті «під найближче спостереження та опіку» безпосередньо імператора Олександра II, а вищезгадане правління отримало статус «самостійної колегії із правом протестувати проти рішень міністра». Наближений до А. Норова О. Нікітенко характеризував ці зміни як «переворот»²⁷.

На початку 1860-х рр. на необхідність посилення повноважень педагогічних рад середніх та нижчих навчальних закладах почало звертати увагу й окружне керівництво. Так, після проведення ревізії у вересні 1861 р. попечитель Харківського округу Д. Левшин констатував, що на практиці обов'язки цих колегіальних органів стосувалися лише затвердження окремих витратних статей та призначення днів іспитів, без вирішення будь-яких проблем навчального характеру. Зважаючи на це, окремим циркуляром

рекомендувалося запровадити практику проведення регулярних, двічі на місяць, педагогічних нарад для обговорення різноманітних навчально-виховних питань, «відносин між вчителем та учнями як у стінах школи, так і поза ними», «ставлення наставників до громади та особливо родин учнів», «шкільної дисципліни» і т. д.²⁸. Очевидно, що такі зміни були потрібні не лише для посилення принципу колегіальності в управлінні гімназіями, а й для підвищення рівня професіоналізму педагогічних кадрів. Саме на актуальність цієї проблеми неодноразово вказували у звітах попечителі навчальних округів, їх помічники та інші чиновники проводячи ревізії середніх закладів освіти. З метою її вирішення, після закриття у 1858 р. Головного педагогічного інституту, у міністерських колах обговорювалася ідея відкриття особливих, для підготовки вчителів, гімназій при кожному університеті. Втім, реалізація задуму була визнана неможливою з огляду на ряд причин, перш за все, необхідність виділення на ці потреби до 125 тис. руб. щорічно. Відтак, вирішено обійтися педагогічними курсами, географія яких ширша, а витрати на утримання вдвічі менші (69,35 тис. руб.)²⁹.

До початку проведення відомої освітньої реформи 1864 р., у 1859 р. були затверджені нові штати гімназій, адже старі зразка 1828 р. не відповідали реальному навантаженню та загалом поточній економічній кон'юнктурі. Відповідно до них, заклади українських губерній зберегли третьорозрядний (найменш фінансований) статус*. Мова йде про гімназії у Києві (дві), Одесі (дві), Харкові (дві), Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Чернігові, Полтаві, Новгород-Сіверському, Ніжині, Немирові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Рівному та Білій Церкві — всього 18³⁰. На початку наступного десятиліття в Україні було відкрито ще три заклади освіти подібного типу — у Миколаєві (1862 р.), Керчі (1863 р.) та Харкові (1864 р.)**. Створення перших двох відбувалося, головним чином, на основі наявних інфраструктурних потужностей. Так, для потреб Миколаївської гімназії було переобладнано одну із будівель місцевого штурманського училища, Керченської — місцевого повітового училища. Це хоч і суттєво прискорювало процес відкриття навчальних закладів, однак обумовлювало необхідність проведення постійних будівельних робіт у перші роки їх існування. Крім того, ліквідація у Керчі повітового училища визначила доцільність надання чотирьом початковим класам гімназії відповідності програмі закритого закладу, адже «промислове та торгове населення Керчі не буде залишати своїх дітей у

* Середній розмір фінансування однієї гімназії складав 10 270 руб./рік (з них 800 руб. отримував директор, 700 — інспектор, по 600 — старші вчителів, по 550 — молодші, 400 — законовчитель і т.д.). При цьому для двох київських закладів утримання перших трьох осіб було більшим на 50 руб.

** До цього переліку не включено жіночі гімназії. Цікаво, що у 1862 р. міністерство вивчало питання доцільності відкриття у Миколаєві не лише гімназії, а й університету.

гімназії на цілі сім, або може бути, вісім років»³¹. Дещо іншою була ситуація із 3-ю Харківською гімназією, відкриття якої відбулося на базі паралельного відділення 1-ї гімназії. Крім того, варто згадати й відокремлення у 1863 р. 1-ї гімназії від Рішельєвського ліцею в Одесі, яка до цього знаходилася при ньому. Подібне рішення обумовлювалося підготовкою до відкриття Новоросійського університету, який потребував усіх наявних приміщень. Загалом, 60-ті та подальші 70-ті рр. XIX ст. — це період більш активного відкриття гімназій у південних та південно-східних українських регіонах, що пояснюється їх активним промисловим розвитком та швидкими темпами росту населення.

Суттєві зміни у напрямку реформування середньої освіти відбулися у період міністерства О. Головніна (1862–1866), управлінська політика якого оцінюється переважно як ліберально-демократична, а більшість відповідних змін та нововведень були органічними складовими єдиного курсу, спрямованого на децентралізацію і де бюрократизацію. Ще у промові в Державній раді під час представлення нового проекту закону «Створення Міністерства народної освіти», О. Головнін чітко назвав ключові принципи реформування управління відомством: «1) посилення влади [тут і далі курсив. — О. Головніна] місцевих установ в губерніях і тим самим розосередження управління, наскільки це потрібно для успішного ходу справ; 2) правильний розподіл справ між різними установами міністерства у Петербурзі, згідно із значенням кожної з них; 3) скорочення та спрощення діловодства у всьому міністерстві, як в результаті розосередження управління та правильного розподілу справ, так і у зв'язку з відміною багатьох шкідливих обрядів та формальностей; 4) зменшення особового складу службовців, з огляду на зменшення письмової роботи; 5) збільшення окладів, як результат зменшення кількості службовців»³². Між іншим, останній пункт має певну актуальність і для сучасності, перш за все, з точки зору пошуку оптимальних шляхів підвищення заробітної плати освітян.

Дотримання О. Головніним на практиці перелічених пунктів проявилось, перш за все, у зборі пропозицій від попечителів навчальних округів щодо розширення їх повноважень у тих справах, які слід вирішувати на місцях без участі міністерства. З мотивів скорочення термінів розгляду різноманітних справ та прискорення службової переписки було прийнято указ від 11 вересня 1862 р., яким згадані чиновники отримали повноваження щодо: 1) прийому учнів до гімназій вище четвертого класу у випадку успішного складання іспиту; 2) використання у навчальному процесі в середніх та нижчих навчальних закладах посібників, схвалених попечительськими радами, а не лише виключно міністерством³³.

У 1863–1866 рр. спостерігалось подальше розширення кадрових та фінансових функцій попечителів навчальних округів по відношенню до гімназій та новостворених (з 1864 р.) прогімназій. Так, відповідно до указу

від 24 червня 1863 р. їм були надані широкі права щодо: 1) призначення, переміщення та звільнення підвідомчих чиновників до VII класу включно; 2) призначення у гімназії понадштатних вчителів (із подальшим інформуванням міністерства у випадку виплати їм жалування); 3) надання відпустки (до 4-х міс.) підвідомчим чиновникам; 4) тимчасового (не більше 6 міс.) заміщення некваліфікованими службовцями вакантних цивільних посад (бухгалтерських, писарських та ін.); 5) призначення на службу осіб із оподатковуваних станів (зміну їх статуту необхідно було узгоджувати з казенними палатами) та іноземців; 6) надання навчальним закладам дозволу розпоряджатися власними коштами (наприклад, зібраними за навчання); 7) надання директорам та інспекторам гімназій дозволу виконувати обов'язки вакантних вчителів (не довше півроку); 8) надання дозволу на призначення, за поданням училищного керівництва, «особливих лікарів» при гімназіях без виплати їм жалування, однак із наданням прав, якими користувалися медичні чиновники, що перебували на державній службі; 9) надання дозволу на призначення при гімназіях наглядачів за рахунок власних коштів навчальних закладів; 10) надання дозволу на введення у середніх закладах освіти, за поданням попечительських рад, додаткових курсів («відповідно до місцевих потреб») із покриттям всіх витрат за кошти закладу³⁴. Більшість із цих положень були зафіксовані та навіть дещо розширені у статуті 1864 р., зокрема, що стосується права директора гімназії викладати (безоплатно) один предмет з дозволу попечителя округу, та надавати таку ж санкцію інспектору. Вважалося, що ця норма сприятиме зближенню адміністрації закладу із педагогічним персоналом та допоможе подолати поширений антагонізм між ними.

Подання цього об'ємного переліку нових повноважень попечителів округів щодо гімназій є важливим, адже демонструє масштаби реформаційних змін в рамках розширення прав регіональних чиновників відомства. Окремо варто згадати й указ від 18 березня 1866 р., який надавав інспекторам прогімназій, які перебували в «окружних» містах (центрах навчальних округів) права брати участь у роботі попечительських рад³⁵.

На підтримку реалізації загальноміністерського курсу децентралізації, О. Головнін ініціював огляд середніх навчальних закладів членами Головного правління училищ у 1862 р. і 1863 р. та проведення декількох з'їздів вчителів, інспекторів та директорів гімназій (наприклад, у Києві в 1861, 1862 та 1863 рр.; Одесі — у 1864 р. та ін.). Головною метою цих заходів було з'ясування поточних проблем закладів освіти, уніфікація процесу викладання та адміністративного управління, а також вивчення пропозицій місцевих чиновників для підготовки нового гімназійного статуту³⁶.

Виданий у 1864 р., цей документ мав особливе значення для середньої системи освіти Російської імперії, оскільки суттєво реформував гімназії, поділивши їх на класичні та реальні, і започатковував створення прогімназій.

Програма навчання у цьому новому типі навчальних закладів відповідала чотирьом початковим класам гімназії³⁷. Не вдаючись у подробиці специфіки навчально-виховного процесу (це виходить за рамки дослідження), варто вказати, що у них планувалося створити власну систему управління в особі «інспектора прогімназії, незалежного від директора гімназії і який не матиме у своєму підпорядкуванні ніяких інших училищ». Загалом же, міністр, послідовно виступаючи за відділення нижчих класів гімназії від вищих «скрізь, де це виявиться можливим та зручним» за рахунок створення окремих прогімназій, наголошував також і на необхідності корінної реорганізації повітових училищ — їх поділу на ті ж прогімназії або двокласні парафіяльні училища³⁸. Крім вказаного, статут 1864 р. відновлював позастановий принцип навчання у гімназіях та чітко фіксував повноваження педагогічних рад, які охоплювали практично всі питання, що стосувалися навчально-виховного процесу. Звичайно важелі впливу та контролю, через директора* та попечителя округу, зберігалися, однак лібералізація була суттєвою.

Повноцінне введення в дію нового статуту відбулося вже після відставки О. Головніна, оскільки перехід на нові штати в загальноімперському масштабі вимагав додаткового щорічного фінансування розміром до 800 тис. руб. — досить значної суми, виділення якої було розстрочено на 5 років. В українському контексті ще до відставки міністра у 1866 р. процес реорганізації навчальних програм гімназій на класичні розпочався у 2-й Київській, 1-й Харківській, 2-й Одеській; на реальні — у Білоцерківській, Рівненській, Ніжинській, 2-й Харківській, Миколаївській та Керченській**. Натомість підвищення зарплат для педагогічного персоналу вже у перший рік після затвердження нових штатів мало місце у відповідних закладах Сімферополя, Катеринослава та Херсона³⁹.

Окремо варто зауважити, що хоча вибір гімназій, які повинні стати класичними був обумовлений їх розташуванням в університетських містах (Харків, Київ, Одеса), керівництво більшості закладів та безпосередньо місцеві жителі були незадоволені отриманням реального статусу, адже у цьому випадку випускники не мали права вступати до університетів. Для прикладу, у Керчі до зміни такого рішення долучилися представники громадськості, думи та навіть Керч-Єнікальський градоначальник, контрадмірал О. Спіцин. Результатом відповідних клопотань перед попечителем

* Для прикладу, у випадку незгоди із думкою педагогічної ради, директор мав право приймати рішення на свій розсуд, негайно інформуючи про це попечителя округу та надсилаючи йому журнали засідань колегіального органу (§ 20).

** В останніх двох, які були створені у 1862 та 1863 рр. відповідно, до 1864 р., де-факто, ще не завершився процес відкриття усіх класів, тому їх перехід на нові навчальні програми потребував менше зусиль.

Одеського навчального округу А. Арцимовичем став дозвіл міністра 1865 р. «на перетворення гімназії з реальної у класичну»⁴⁰.

Подібні випадки щодо зміни рішення не були поодинокими. Так, на засіданні Ради міністра народної освіти 6 березня 1865 р. було вирішено перетворити 16 гімназій на реальні. В Україні, крім Керченської та 2-ї Харківської, які вже опротестували це рішення, такий статус мали отримати Білоцерківська, Рівненська та Ніжинська гімназії; пізніше до них долучили Немирівську, всупереч рішенню її педагогічної ради, та Миколаївську. Своє невдоволення висловлювали також батьки Білоцерківської гімназії, які звернулися до міністерства за посередництва почесного попечителя графа В. Браницького. Однак, у даному випадку відомство не врахувало навіть той факт, що заклад був відкритий за кошти (50 тис. руб.) та розміщувався у пожертвованому будинку його батька. Натомість міністерство задовольнило звернення батьків 2-ї Харківської гімназії, подане попечителю округу К. Фойгту. Успіхом увінчалися й численні клопотання громади м. Немирів, зокрема, почесного попечителя місцевого навчального закладу графа Г. Строганова, — у 1869 р. установа отримала класичний статус із вивченням латинської мови. Порівнюючи цей приклад із білоцерківським, можемо висловити здогад, що у першому випадку вагому роль відіграли особисті знайомства та вплив родичів Г. Строганова (батька С. Строганова та тестя Б. Потоцького) у вищих міністерських колах. Загалом, до початку 1870-х рр., саме з огляду на бажання місцевого населення, загальна кількість реальних гімназій у Російській імперії скоротилася до п'яти, в Україні цей статус зберегли заклади у Рівному, Білій Церкві та Миколаєві⁴¹.

Прагнучи реалізувати ідею уніфікації процесу викладання та адміністративного управління гімназіями, О. Головнін наголошував на необхідності розширення повноважень педагогічних рад у частині можливого варіювання переліку та специфіки викладання другорядних предметів. Втім, більшість розпоряджень з цього приводу залишилися нереалізованими з огляду на його відставку.

У цілому, результати діяльності О. Головіна були наступними. Так, згідно його «Записок для небагатьох» на момент призначення управляючим відомством у грудні 1861 р. міністерству підпорядковувалося 83 гімназії. Зміни 1862–1865 р. стосувалися: а) відкриття 5 закладів цього типу (за іншими даними — 8); б) відкриття 89 паралельних класів (їх необхідність визначалася переповненістю гімназій та збільшенням кількості бажаючих навчатися у них); в) закриття 3 гімназій (Новогрудської, Кейданської та Поневежської) та 3 прогімназій (Молодечнянської, Свіслоцької, Тельшевської) т. зв. «північно-західного краю». Останнє стало одним із проявів урядової реакції на польське повстання (за винятком Молодечнянської прогімназії), тобто відбулося по незалежним від міністра обставинам, який у 1864–1865 рр. навіть виступав проти запровадження кількісної квоти для

учнів польського походження у закладах освіти Віленського генерал-губернаторства⁴².

Натомість рупор російських консервативних кіл, редактор газети «Московські відомості» М. Катков особливо активно критикував керівництво Віленського навчального округу за відкриття класичних гімназій і прогімназій в місцевостях з численним неросійським населенням та відмову від підвищення статусу гімназій до класичної або пониження до реальної там, де переважало або просто компактно проживало російське населення⁴³. У цілому, полеміка щодо переваг/недоліків класичної/реальної системи навчання стала звичним явищем у педагогічній пресі ще з середини 1850-х рр. і відповідні повороти у політиці міністерства досить часто мали безпосередній зв'язок із поглядами та рівнем впливу його очільника. Стосовно наведеної критики зауважимо, що, за свідченням сучасників, О. Головнін свідомо не бажав на неї відповідати, хоч інколи вона набувала «лютого та лайливого» характеру. Крім того, саме М. Катков був одним із рішучих противників О. Головніна і відіграв вагомую роль у його відставці в 1866 р.

Переймаючись питанням оптимізації мережі гімназій та прогімназій міністр писав: «Є багато населених і багатих міст, у яких немає ні гімназій, ні прогімназій... Багатолюдна та багата Полтавська губернія має лише одну переповнену учнями гімназію в Полтаві, між тим як сусідні губернії — Київська, Чернігівська та Харківська — мають кожна по три гімназії; відтак цілком корисно було б створити у Полтавській губернії другу гімназію у промисловому і багатому місті Кременчуку. Одне із найбільш населених наших міст Бердичів Волинської губернії, не має не лише гімназії чи прогімназії, але і навіть повітового училища...»⁴⁴. При цьому фінансування нових закладів, на думку міністра, мало здійснюватися не з державної казни, а з бюджету міст, різноманітних міських товариств та дворянських коштів. Виходячи з цього, новий статут 1864 р. передбачав можливість створення гімназій та прогімназій приватними особами. Міркуваннями щодо покращення системи управління, з огляду на специфічні регіональні особливості, була обумовлена й передача у 1865 р. всіх навчальних закладів м. Миколаєва (в тому числі гімназії) у завідування головному командирі місцевого порту та військовому губернатору, генерал-ад'ютанту Б. Глазенапу. Де-факто, мова йшла про надання повноважень аналогічних попечителю навчального округу⁴⁵.

Цікавою, однак не реалізованою, була й ініціатива щодо запровадження практики відрядження директорів, інспекторів та вчителів гімназій за кордон спеціально «для огляду зразкових навчальних закладів».

Загалом, відверто ліберальний курс міністерства народної освіти у 1862–1866 рр. швидко викликав неабияке незадоволення серед впливових консервативно-самодержавних діячів та публіцистів (П. Гагарін, М. Катков,

В. Мещерський, Д. Мілютін, М. Муравйов, В. Панін, С. Строганов, Д. Толстой, П. Шувалов та ін.). Саме їх позиція, у поєднанні з активізацією терористичних дій народників (замах Д. Каракозова на Олександра II), прискорили зміну імперського внутрішньополітичного курсу та обумовили швидку відставку О. Головніна*. На його місце прийшов відомий провідник контрреформ Д. Толстой (1866–1880). Зауважимо, що незалежно від оцінок та ставлення до його управлінської політики (позитивних чи негативних) вважається, що це стало початком нової епохи у розвитку освіти в Російській імперії.

Таким чином, протягом досліджуваного у цій частині нашої студії двадцятиліття (середина 1840-х — середина 1860-х рр.) розвиток гімназійної освіти в українських містах (та багато в чому загалом у Російській імперії) характеризувався наступними основними тенденціями:

– повільне розширення мережі закладів освіти (відкрито чотири гімназії: у Одесі (1848 р.), Миколаєві (1862 р.), Керчі (1863 р.) та Харкові (1864 р.)) та, разом з тим, активне відкриття паралельних класів і відділень;

– періодичні зміни навчальних програм (реформи 1849 р., 1851 р., 1859 р. та 1864 р.), головним чином, з метою контролю за умонастроями гімназистів та у напрямку посилення релігійно-морального виховання;

– поступовий відхід від централізації, всеохоплюючого адміністративного контролю, одноосібної та необмеженої влади директора — у напрямку збільшення повноважень попечителів навчальних округів та педагогічних рад (особливо у 1862–1866 рр.).

У цілому, загальне становище українських гімназій визначалося впливом декількох факторів: географічним розташуванням (першість належала гімназіям університетських міст), тривалістю існування, наявністю впливового почесного попечителя або досвідченого директора, фінансовими можливостями місцевого дворянства та громади. Оцінка дії цих чинників на основі аналізу спогадів сучасників та ревізійних звітів, дає можливість виділити 1-шу Київську, 1-шу Одеську та Новгород-Сіверську гімназії.

Продовження у наступному випуску

* Цікаво, що вже неодноразово згадуваний нами О. Нікітенко залишив у своєму «Щоденнику» наступний запис за 13 січня 1856 р. «Ось характеристика різних міністерств народної освіти після Уварова: міністерство Шихматова — затьмарююче, Норова — розслаблююче, Ковалевського — засинаюче, Путятіна — отупляюче, Головніна — розбещуюче».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. — Т. 2: 1825–1855. — Отд. второе (1840–1855). — Стб. 494–495.

² *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб.: Государственная типография, 1902. — С. 272–273.

³ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1850. — Т. XXIV (1849). — Ч. I. — № 23113. — С. 169–170.

⁴ *Рождественский С.В.* Указ. соч. — С. 287–288.

⁵ *Алешиинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). — СПб.: Издание О. Богдановой, 1912. — С. 163–165.

⁶ *Никитенко А.В.* Записки и дневник (1826–1877). — СПб.: Типография А.С. Суворина, 1893. Т. 1. — С. 522.

⁷ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1852. — Т. XXVI (1851). — Ч. II. — № 25627. — С. 30–31.

⁸ *Елагин Н.В.* Очерк жизни князя Платона Александровича Ширинского-Шихматова. — СПб.: Тип. II-го Отд. Соб. Е.И.В. Канцелярии, 1855. — С. 1, 70, 73, 75.

⁹ *Алешиинцев И.* Указ. соч. — С. 200.

¹⁰ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. — Т. XXXII (1857). — Ч. I. — № 32524. — С. 985.

¹¹ Материалы для истории и статистики наших гимназий // ЖМНП. — СПб.: Печатня Иосафата Огрязко, 1864. — Часть СХХI. — 1864. — Январь. — Отд. 2. — С. 372–375.

¹² *Никитенко А.В.* Указ. соч. — С. 552–553.

¹³ Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1867. — Т. 3: 1850–1864. — Стб. 237–238; 287–288.

¹⁴ *Е.Г.* Воспоминания о Новгородской гимназии в 50-х годах // Новгородские губернские ведомости. — 1895. — № 48. — Режим доступа: <https://www.proza.ru/2012/12/27/563>.

¹⁵ *Алешиинцев И.* Указ. соч. — С. 199.

¹⁶ *Шаблювский В.* Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии. — Каменец-Подольский: [Б. и.], 1906. — С. 9.

¹⁷ *Чалый М.* Вторая киевская гимназия // Киевская старина. — 1900. — Т. LXIX. — Апрель. — С. 18–19.

¹⁸ *Шаблювский В.* Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии // Православная Подолия. — Каменец-Подольский. — 1906. — № 5. — С. 25.

¹⁹ Собрание литературно-педагогических статей Н.И. Пирогова, вышедших в управление его Киевским учебным округом (1858–1861): с портретом автора: издано с учебно-благотворительной целью. — К.: В университетской типографии, 1861. — С. 239–252.

²⁰ *Добролюбов Н.А.* Всероссийские иллюзии, разрушаемые розгами // Собрание сочинений в трех томах. — М.: «Художественная литература», 1986–1987. — Т. 3: Статьи и рецензии, 1860–1861: из «Свистка»; из лирики / [сост. Ю.Г. Буртин; авт. примеч. Е.Ю. Буртина]. — 1987. — Режим доступа: http://az.lib.ru/d/dobroljubow_n_a/text_0780.shtml.

²¹ Драгоманов М. По поводу заметки о Н.И. Пирогове в № 4 Отечественных Записок в 1861 г. «Обед в Киеве» // Русская Речь. — 1861. — № 54. — 6 июля. — С. 29–31.

²² Достоевский Ф.М. Записная книжка (1860–1862) // Литературное наследство. — М.: Наука, 1971. — Том 83: Неизданный Достоевский: Записные книжки и тетради 1860–1881 гг. — С. 141–150.

²³ Собрание литературно-педагогических статей Н.И. Пирогова... — С. 137–138.

²⁴ Чалый М. Вторая киевская гимназия // КС. — 1900. — Т. LXIX. — Июнь. — С. 288–309.

²⁵ Печников И.И. С волками жить — по волчьей выть (из воспоминаний отставного учителя Указкина) // Журнал для воспитания. — 1857. — № 3. — С. 493.

²⁶ Коваленский М.Н. Средняя школа // История России в XIX веке. — СПб.: Изд. Т-ва А. и И. Гранат, 1908–1909. — Ч. 2. Эпоха реформ [1840–1866]. Отд. 2. — С. 168.

²⁷ Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 2. — С. 37.

²⁸ Об учреждении педагогических бесед при средних и низших учебных заведениях Харьковского учебного округа // ЖМНП. — СПб.: Типография Иосафата Огризко, 1861. — Часть СХІ. — 1861. — С. 108–112.

²⁹ Шмид Е. История средних учебных заведений в России. Пер. з нем. А.Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1878. — С. 485–486.

³⁰ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1861. — Т. XXXIV (1859). — Ч. II. — К № 34386. — С. 175–183.

³¹ Федотов П.М. Пятидесятилетие Керченской Александровской гимназии (1863–1913). Историческая записка. — Керчь: Типография Х.Н. Лаго, 1914. — С. 21, 25.

³² Сборник постановлений по МНП. — СПб., 1865. — Т. 3: 1855–1864. — Стб. 899.

³³ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. — Т. XXXVII (1862). — Ч. II. — № 38664. — С. 69–70.

³⁴ Там же. — Т. XXXVIII (1863). — Ч. I. — № 39778. — С. 670–672.

³⁵ Рождественский С.В. Указ. соч. — С. 396.

³⁶ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. — Т. XLI (1866). — Ч. I. — № 43123. — С. 306.

³⁷ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. — Т. 3: 1855–1864. — Стб. 1303–1305.

³⁸ Головнин А.В. Записки для немногих. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Института истории РАН «Нестор-История», 2004. — С. 311, 350.

³⁹ Там же. — С. 268.

⁴⁰ Федотов П.М. Указ. соч. — С. 41–44.

⁴¹ По вопросу о преобразовании реальных гимназий // ЖМНП. — СПб.: Печатня В. Головина, 1861. — Часть CLV. — 1871. — Май. — Отд. 4. — С. 2–4; Стрибульский С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888. — Немиров: Тип. С.Я. Брантмана, 1888. — С. 172–175.

⁴² Головнин А.В. Указ. соч. — С. 261; Долбилов М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — С. 914.

⁴³ Долбилов М.Д. Указ. соч. — С. 516.

⁴⁴ Головнин А.В. Указ. соч. — С. 263.

⁴⁵ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. — Т. 4: 1865–1870. — Стб. 137–139.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2015 р.

В.И. Милько**СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ГИМНАЗИЧЕСКИМ ОБРАЗОВАНИЕМ
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: НА ПРИМЕРЕ УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ
(XIX — начало XX вв.)**

Проанализировано нормативно-правовую базу, которая регулировала процесс создания и развития гимназий в Российской империи. Основное внимание акцентировано на анализе специфики управления средними учебными заведениями, которые действовали в украинских городах. Раскрыто влияние на этот процесс министерского чиновничества и гимназийной администрации.

Ключевые слова: гимназия, директор, инспектор, попечитель, Министерство народного образования, Российская империя.

V.I. Mylko**CONTROL SYSTEM OF GYMNASIUM EDUCATION IN THE RUSSIAN EMPIRE:
ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN CITIES
(XIX — beginning of XX cent.)**

A normative-legal base that regulated the process of creation and development of gymnasiums in the Russian empire is analyzed. Basic attention is paid to the analysis of specific management of secondary educational establishments that operated in Ukrainian cities. Influence on this process by ministerial officials and internal gymnasium administration is found out.

Keywords: gymnasium, director, inspector, trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.